

-
18. Чепелева Н. В. Идентичность личности в контексте психологической герменевтики / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2006. – Т. 2. – Вип. 4. – С. 5–15.
19. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості : [наук. моногр.] / [Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко; Національна академія педагогічних наук України, Ін-т соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 512 с.

УДК 159.9

Елеонора Кіричевська

ДУХОВНІСТЬ ЯК ПРОДУКТ І РЕЗУЛЬТАТ РЕЛІГІЙНОЇ ТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У рамках концепції психології творчого сприймання розкривається специфіка розуміння духовності як особливого виду релігійної творчості. Стверджується, що продукти релігійної творчості мають конкретне призначення: це галузь точних смислів і текстових значень того або іншого знаку, зображення чи образного ряду. Власне психологічну структуру інформації можна представити у вигляді трирівневої ієрархії: знак – значення – смисл.

Ключові слова: релігійна інформація, духовність, сприймання знакової інформації, види й форми релігійної інформації, релігійна творчість.

Within the concept of psychology of the creative perception of specifics of understanding spirituality as a special kind of religious creativity. It is argued that the products of religious art have a specific purpose: this is an industry precise meanings and text values of either sign, image or image series. The actual psychological structure information can be represented in the form of a three-level hierarchy: symbol – value – meaning.

Keywords: religious information, spirituality, perceptions of sign information, types and forms of religious information, religious creativity.

Актуальність дослідження. Єдиною доступною можливістю пояснити незмінне тяжіння людини до віри є розуміння того, чому релігія так органічно стає способом творчого освоєння світу особистості. Стійкий інтерес до визначення сутності релігійності та духовності тісно пов'язаний, як нам видається, з намаганням досягнути феномен особистості й умови досягнення максимального рівня розвитку її потенціалу. Відтак актуальним і гостросучасним стає вивчення та аналіз зовнішніх передумов релігійної творчості особистості та внутрішніх, прихованих механізмів формування релігійних поглядів і переконань – детермінант релігійної творчості.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Питання, пов'язані з проблемою вивчення психології творчості та обдарованості в контексті релігійного знання в різноманітних її аспектах, отримали серйозний розвиток у працях відомих зарубіжних і вітчизняних дослідників. Так, праці В.М.Аллахвердова, Б.С.Братуся, Ф.Є.Василюка, В.І.Слободчикова, В.Д.Шадрікова обґрунтовують важливість дослідження духовно-релігійного знання як джерела накопичення психологічної феноменології. Куль-

туру як творчий досвід життя і творчість як проблему духовного самовизначення особистості, спосіб виправдання життя розглядали представники російського релігійно-філософського ренесансу. Онтологічний, гносеологічний та аксіологічний аспекти в дослідженні феномену творчості отримали розробку в працях Андрія Білого, М.О.Бердяєва, С.М.Булгакова, В.І.Іванова, І.О.Ільїна, О.Ф.Лосєва, В.М.Лоського, М.О.Лоського, Д.С.Мережковського, В.О.Моляко, В.С.Соловйова, Є.М.Трубецького, С.М.Трубецького, М.Ф.Федорова, П.О.Флоренського, С.Л. Франка. Творчість як синергію – співробітництво Богів, духовний трансцензус особистості, розвиваючи східно-християнську богословську традицію, трактують В.В.Зеньковський, І.Ф.Мейєндорф, О.В.Мень, В.І.Нікітін, М.О.Струве, Г.В.Флоровський, С.С.Хоружій, архієп. Іоан (Шаховський), О.Д.Шмеман. Проблема духовного й культурного сенсу творчості, межі людського існування у творчому акті, типології культури й обдарованої особистості, естетичної самосвідомості людини у своїх працях розкрили С.С.Аверинцев, М.М.Бахтін, В.В.Бібіхін, В.С.Біблер, В.В.Бичков, В.П.Григор'єв, М.С.Каган, Д.С.Ліхачов, О.Ф.Лосєв, О.М.Панченко, В.Л.Рабинович, О.Д.Рум'янцев.

Загальнопсихологічний аналіз поняття духовності в контексті релігійної творчості та безпосередньої творчої релігійної діяльності особистості – **мета цієї роботи.**

Виклад основного матеріалу. Вивчення психології релігійної творчості особистості доцільно розпочати із семантики та семіотики таких слів-ключів, як релігійність, духовність, життєтворчість, талант, обдарованість. Для цього, безумовно, необхідно спиратися на генезис становлення церковної творчості та богословську глибину її розуміння.

У цьому дослідженні термін «релігія» є базовим словом-ключем, для розуміння якого спочатку слід розвінчати деякі стереотипи щодо його сучасного повсякденного сприйняття. Отже, як правило, релігійність, як риса особистості, здебільшого розуміється як «побожність» і є тотожною слову «віруючий», що не зовсім правильно в науковому сенсі. Отже, термін «релігія» почали вживати в епоху Відродження для характеристики загального поняття віри в Бога незалежно від конфесії (у Західній Європі – близько XVI ст., а в Україні – близько XVIII ст.). Таким чином, уже саме вживання цього слова має глобальний характер. Слово «релігія», згідно з сучасними словниками, походить з латинського *religio* – честь, благоговіння, пошана; або від *religiosus* – совісний, благочестивий; або, за Цицероном, від *religere* – совість. Однак ці значення, такі популярні в словниках, виявляються неточними для з'ясування глибинної сутності цього терміна. Священик Григорій Дяченко в 1900 р. дав таке пояснення: «Релігія – від лат. *religo* – єднаю, або моральний зв'язок людини з Богом, Богошанування» [3, с.547]. Нині існує понад 200 визначень поняття «релігія», і їх кількість ще далі зростає. І хоча цей термін не досить вдалий саме через його іншомовність і багатозначність, та наука користується ним за традицією, не вдаючись до лінгвістичних уточнень. Часто слово «релігія» замінюють слов'янським «віра». Однак ці поняття не тотожні.

Оскільки сучасні словники не подають етимологічного значення цього слова, не зайвим буде уточнити деякі особливості цього терміна, щоб зрозуміти

його глибинне давнє значення. Слово релігія складається з префікса *re* – (лат. *re-*), який уживається в словах на позначення повторної, зворотної чи відновлюваної дії, як, наприклад, у слові реанімація (повернення організму до життя – оживлення) і кореня *ligo* – (лат. *ligo*), що позначає спілку, об'єднання, товариство. Тобто слово релігія дослівно означає: «відновлення втраченого зв'язку» з Богом. У цьому розумінні термін «релігія» може бути значно ширшим, ніж його переклад нашим словом «віра». Людина мусить відновити духовний зв'язок зі своїм духовним джерелом, яким є Бог. Саме релігійний спосіб життя особистості, а також реалізація власних релігійних переживань через творчість дозволяє людині черпати нові духовні сили й, урешті-решт, виправдати покликання бути образом та подібністю Бога-Творця.

У дослідженні психології релігійної творчості важливим є також словосполучення «духовність». Множинність тлумачень категорії «дух» у різноманітних філософських і психологічних концепціях призводить до багатозначності та множинності поняття «духовність». У найбільш лаконічному розумінні духовність розглядається як якісна характеристика свідомості та як продукт діяльності людини в суспільстві. Існує також уявлення про духовне як ціннісний зміст суб'єкта. В цьому аспекті духовність розглядається як наявність у людини різноманітних естетичних та пізнавальних потреб. Проте, на нашу думку, зводити духовність до наявності різноманітних естетичних та пізнавальних потреб не можна. Ми вважаємо, що поняття «духовність» є категорією всеохоплювальною, вона складає сферу інтерсуб'єктивності, культури та моральних спонук, учинків і взагалі всю сферу життєдіяльності людини та спільноти. Доцільно також наголосити на тому, що феномен духовності не може бути втиснутим у межі діяльнісної сфери, оскільки духовність не вичерпується цією сферою, так само, як історія людства не вичерпується версією, поданою в підручнику з історії. Звідси й походять спроби науковців визначити духовність кількісним шляхом або сумувати форми її проявів, що є, на нашу думку, неприпустимо, оскільки *духовність* – категорія визначення параметру якості.

Духовність також можна визначити і як стан розширення свідомості, який випереджає можливості самоідентифікації суб'єкта. Духовна свідомість – це самосвідомість у русі, це становлення суб'єктивного буття.

Наступне визначення духовності в руслі концепції нашої роботи є базовим. Отже, духовність – це поняття, яке сутнісно пов'язане з творчістю і яке є **цілісною якістю цілісної особистості**. Без духовного трансцендування за межі наявної свідомості неможливе виникнення глибинних передумов справжнього творчого процесу, який спричиняється входженням особистості в особливий психічний стан – натхнення – з його послідовними фазами прориву актуального горизонту свідомості – осяяння.

Ми також вважаємо, що духовність у психологічному сенсі може сприйматися **як вид творчості**, оскільки вона завжди є пізнанням особистістю своєї істинної природи, процесом освоєння в духовному акті цілісної свідомості. Творчий процес самопізнання виступає як екстеріоризація духовності. Таким чином, духовність і творчість можна розглядати як однорідні, якщо можна так сказати, родинні, проте не тотожні, ні в якому разі не взаємозамінні процеси.

Реалізація духовного процесу створює в житті людини певний моральний резонанс, спонукає особистість до переживання єдності з її зовнішнім буттям. Відповідно, духовність у зоні психологічного розуміння можна розглядати і як переживання особистістю єдності її зовнішнього та внутрішнього буття і як встановлення гармонії зовнішнього та внутрішнього.

Отже, будь-які міркування в будь-якій сфері наукового знання стосовно дефініції «духовність» будуть породжувати нові й нові визначення та тлумачення. Хотілося б з'ясувати таке: як відомо, термін «геній» походить від грецької «геніус», що означає дух, то логічно припустити, що для древніх геній і духовний – суть рівнозначні категорії. То що ж тоді виходить: духовна особистість – така сама винятковість, як і справжній геній? Виникає наступне запитання: чи можна виховати або, приміром, сформувати геніальність? Така постановка питання виникає на спроби деяких науковців «формувати», «виховувати», «виросщувати» й «розвивати» духовність штучно. Припустімо, що це можливо, за умови повної секуляризації обох термінів – і духовності, і геніальності, але що вони після цього варті? Яке, наприклад, наше ставлення до ковбаси із сої? Чи не роблять такі підходи поняття духовності утилітарним?

На черзі аналіз такого слова-ключа, як творчість та сполучних із ним термінів. Як слово, так і вербалізований факт – Творець і творчість – вони вперше зустрічаються в Біблії і, відповідно, були суто теологічними поняттями. Креатор – від якого походять основні поняття-категорії сучасної психології творчості, а також Художник і Поет, є відповідним грецьким і латинським перекладом Бога-Творця в Біблії. Своєму релігійному генезису завдячують і такі поняття, як Слово, талант, обдарованість. Це в процесі секуляризації науки за відомих історичних подій подібні терміни втратили свій первинний зміст і наповнення й набули нового тлумачення в новому сенсі та нових вимірах наукового знання. Зазначимо, що в контексті нашої концепції наукова (стратегіальна парадигма творчості В.О.Моляко) і релігійна інтерпретація феномена творчості не суперечать одна одній, проявляючи схожі принципи й загальну природу творчості, виражену в новому осягненні світу, що долає екзистенціальні межі розуміння. Для порівняння та підтвердження вищенаведеного й того, що буде подано нижче, наводимо декілька основоположних тез зазначеної концепції, що є базовими для дослідження:

- «Творча людина потенційно здатна до творчості. Інша річ, у яких масштабах, у якому обсязі, на яких часових дистанціях, у яких сферах тощо – це вже потребує окремих уточнень у кожному конкретному випадку» [7, с.14].

- Творчість є головною ознакою людської сутності. Саме спроможність до творчої діяльності характеризує особистість, підкреслює своєрідність її психології, тобто «залежно від рівня діяльності можна говорити про найвищий і, відповідно, найнижчий рівень психічного розвитку» [7, с.5].

- Творчість – це діяльність, результатом якої є одержання нового (або частково нового) продукту в широкому розумінні цього слова – думки, ідеї, задуму, проекту, твору будь-якого жанру або масштабу [7, с.5].

• Соціальний феномен творчості в системі стосунків суб'єкт – предмет – середовище; слід вести мову про обдарованість, «оскільки вона як системне утворення особистості є координатором, стимулятором творчої діяльності, сприяє знаходженню таких рішень, які дають можливість людині краще пристосуватися до світу, оточення, інших людей і до самої себе» [8, с.87].

Спробуємо стисло, потезово окреслити концептуальні позиції східнохристиянської традиції стосовно розуміння творчості.

Один з пізніх учителів Церкви, святитель Григорій Палама, узагальнюючи й синтезуючи висловлювання отців, що жили до нього, і письменників Церкви, пов'язав питання богоподібності з міркуваннями про творчий дар, даний людині при створенні світу. Розмірковуючи про людину й про перевагу її над ангелами, він пише, що з усього створеного тільки люди мають, окрім розуму, ще й почуття. Те, що природно поєднане з розумом, відкриває різноманіття мистецтв, наук і знань: землеробство, будівництво будинків, творчість речей ні з чого – зрозуміло, що не з досконалого небуття, бо це справа Божа, – все це дано тільки людям [4].

Отже, образ Божий у теологічному розумінні є тим, що людині потрібно в собі розкрити. У Божественному задумі людині дарована можливість творити щось нове. Людина може здійснити цей задум або, навпаки, закопати свій талант у землю. Логічним продовженням цієї тези, на нашу думку, є позиція Д.Б.Богоявленської, для якої творчість – це завдання розкриття фундаментального сенсу сутнісного потенціалу людини [1, с.6–18]. Тому першочерговим творчим завданням для людини залишається безпосереднє творення власного життя. Відтак, квінтесенція всіх міркувань східно-християнської філософії така: *творчість теологічна та метафізична*.

Вивчення психологічних особливостей релігійної творчості складається з визначення психологічних передумов релігійної творчості та, відповідно, дослідження таких складових: 1) особистості творця (іконописець, євангеліст (письменник), дзвонар, поет, проповідник, різьбяр, архітектор і т. п.); 2) творчої релігійної діяльності особистості; 3) процесу, мотивів та умов створення продуктів релігійної творчості; 4) розуміння та сприймання релігійної інформації, закованої в продуктах сакрального характеру (ікони, хрести, дзвони, архітектура, книги, проповіді, послання, піснеспіви і т. п.).

Розпочнемо з останнього. У межах цього дослідження будь-які продукти релігійної творчості розглядаються нами як певні інформаційні системи, більше того, вони розглядаються як джерела онтологічної інформації, які базуються на взаємозв'язку писемності, арифметики й узагалі системи знаків, символів, образів. Авторське розуміння поняття «релігійна інформація» було подане в попередніх розвідках з даної проблематики [5, с.179].

У нашому випадку, при аналізі сприймання релігійної інформації з огляду на специфіку її мови й особливості презентації, будуть ураховуватися два різнорідних аспекти: семіотичний і психологічний.

Перші вчення про знак виникають ще в античності. Ця галузь сформувалася на стику науки про душу (тих її розділів, які відповідають пізнішій когнітивній психології), логічного вчення про ментальні терміни, метафізичних кон-

цепцій сушого й способів його об'єктивної (або помилкової) репрезентації в інтелекті. Відомо, що у стоїків існувала розвинена доктрина, згідно з якою знак розумівся як логічна імплікація; *якщо* є дим, відповідно, має бути й вогонь; саме тому дим є знаком вогню. Сліди цієї логічної концепції знаку виявляються в Августина, але в цілому він розумів знак зовсім інакше: як чуттєво сприйману річ (чим би ця річ не була за своїм фізичним буттям – тілом, візуальним образом, набором звуків), яка, будучи пізнаною, дає через себе пізнати щось інше. Остаточне визначення знаку Августин дає в трактаті «Про християнське учення», який присвячений розбору труднощів у розумінні і тлумаченні Святого Письма й аналізу шляхів їх подолання. Природно, що при цьому основну увагу Августин звертає на словесні знаки. Але герменевтика Письма з необхідністю вимагала також уміння тлумачити ті речі або події, які часто виконують у ньому знакові функції. Ця необхідність спонукала Августина розробити й сформулювати нове, незрівнянно ширше, ніж у стоїків, учення про знак: з поняття суто логічного **знак** перетворюється на поняття універсальне, прикладене до будь-якої реальності, здатної служити проміжним засобом у пізнанні будь-чого відмінного від неї самої. Лінія Августина продовжувала розвиватися в теології, перш за все, у вченні про божественне Слово та його вираження у тваринному світі [2, с.12–13].

Для нашого дослідження важливо також зважати на те, що інформація, у тому числі й релігійна, поділяється на два класи: семантичний та прагматичний. Семантична інформація – це інформація, яка містить актуальну або потенційну можливість розкриття суб'єктом закодованого тими чи іншими знаковими засобами її змісту, смислу повідомлення. Прагматична інформація націлена на те, щоб ініціювати певний образ думок, певну поведінку, той чи інший психічний стан. Власне, психологічну структуру інформації можна представити у вигляді трирівневої ієрархії: знак – значення – смисл. Роль знаку у тому, щоб репрезентувати, заміщувати певну річ, виступаючи підмінною сутністю цієї речі для свідомості. У найбільш широкому сенсі, автономно від богослов'я, знак можна визначити як засіб комунікаційного мислення та взаємодії. Базуючись на визначеннях поняття «система», під знаковою системою слід розуміти організовану множинність знаків із відношеннями та взаємозв'язками між ними, що утворюють певну цілісність. Із точки зору семіотики значення знаку можна визначити як інформацію, яку несе знак.

Усі великі ідеї богословів, авторів енциклопедій, тлумачів Письма були відображені у вітражах і скульптурах храмів та соборів. У нашій роботі ми спробували показати, як середньовічні майстри сприйняли думки отців Церкви й закодували християнське вчення в архітектурі та інших продуктах релігійної творчості. Не зайвим буде також зауважити, що історія мистецтва старша за історію мови та словесності [6].

Продукти релігійної творчості мають цілком визначене призначення: це галузь точних смислів і текстових значень того або іншого знаку, зображення або образного ряду. Для нас важливо зрозуміти, як з окремих знаків складається

велика інформаційна надсистема християнської релігійної творчості, про що саме і як саме вона намагається до нас, нащадків, промовляти.

Висновки. Отже, з огляду на вищевказане, можна зробити висновок, що творчість теологічно допускає відповідність мети і причини, результату й мотиву, втілення й ідеї, задуму Божого й вільної людської волі. Краса продукту релігійної творчості при психосеміотичному аналізі також приймається до уваги, однак вона залишається все ж таки за кадром: нам потрібен смисл.

1. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей / Д. Б. Богоявленская. – М. : Академия, 2002. – 337 с.
2. Вдовина Г. В. Язык неочевидного. Учения о знаках в схоластике XVII в. / Г. В. Вдовина. – М. : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2009. – 648 с.
3. Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь / Григорий Дьяченко. – М. : Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. – 1159 с.; Керн К. Антропология св. Григория Паламы / Киприан Керн, архим. – Париж : YMCA-Press, 1950. – 197 с.
4. Кіричевська Е. В. Понятійно-категоріальний аналіз проблеми дослідження психологічного аспекту творчого сприймання релігійної інформації / Е. В. Кіричевська // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 14. – С. 174–181.
5. Маль Э. Религиозное искусство XIII века во Франции / Э. Маль. – М. : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2008. – 552 с.
6. Моляко В. А. Психология творческой деятельности / В. А. Моляко. – К. : Рад. школа, 1970. – С. 5–6.
7. Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / В. А. Моляко // Вопросы психологии. – 1994. – № 5. – С. 86–95.
8. Моляко В. О. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / В. О. Моляко, О. Л. Музика. – Житомир : Рута, 2006. – 320 с.
9. Хартр Д. Красота бесконечного: эстетика христианской истины (Современное богословие) / Д. Хартр. – М. : Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2010. – 673 с.
10. Яус Г. Р. Досвід естетичного сприйняття і літературна герменевтика / Г. Р. Яус. – К. : Основи, 2011. – 622 с.

УДК 159.9.018

Віктор Куліш

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ТА РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ДУХОВНІСТЬ» У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті розглянуто сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення поняття «духовність» у сучасній психології. Обґрунтовано значущість даної тематики для сучасних соціально-економічних умов. Проаналізовано зміст останніх досліджень, присвячених проблемі духовності. Визначено проблеми та перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: духовність, духовний розвиток, саморозвиток, саморегуляція, самовизначення, буття, самоактуалізація, самореалізація.

The current method-theoretic approaches to the concept of spiritual development in present psychological science are analyzed. The value of this research area for present socio-economic